

Vázlat József Attila ars poetikájáról

Bori Imre

I.

József Attila művészetelmélete, irodalomról alkotott felfogása szorosan kapcsolódik világnézete, társadalmi élete változásaihoz, fejlődéséhez. Tudott dolog, hogy József Attila azoknak a ritka költőknek egyike, aki legalább a költészetben meg tudta látni az élet harmóniáját, akinek a művészetéről való felfogása nem esetlegességek, véletlenek sorozatából állt, hanem a legmagasabb fokú tudatossággal építette ki azt, világnézete alapjaiból bontotta ki, mintegy világnézetének szerves részévé téve, úgyhogy végül is, nagyon jellemzően világnézete egyetemességévé tágult, hisz másképp aligha tudnánk megmagyarázni azokat a nagy verseket, amelyekben a filozófiai mondani-való uralkodik és amelyekben világnézete költői megfogalmazását adja, a számára legalkalmasabb, szinte egyetlen kifejezési formában: a költészet eszközeivel.

Esztétikáját tehát a marxista filozófia alapjaira építette, abból fejtette ki. Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Tévednénk, ha azt állítanánk, hogy József Attila esztétikája azonos

azzal, amelyet marxista esztétikaként, sőt, egyedül lehetséges esztétikaként hirdetnek, de amelynek kevés köze van a marxizmushoz, hiszen csupán egy politikai irányzat leplezett kiszolgálása. József Attila művészetelmélete nem azonos a szocialista realizmus elméleti tételeivel.

Több alapvető okból kell tagadnunk ezt a gyakran elismételt tételt, még ha többek között olyan tekintélyes tudósok állították is, mint Lukács György. Költőnk ugyanis „eszmélésében” más forrásokból táplálkozott, mint ahogy egész világnézete is szilárdabb alapokon épült fel. Figyelemre méltó megfigyeléseket tettek erre vonatkozólag barátai és kortársai. Szinte egyértelműen azt vallják, hogy József Attila az ifjú Marx, Hegel és Feuerbach műveit tanulmányozta, Párizsban nem idegenkedett a szürrealizmustól sem, érett korszakában pedig erősen hatott rá a freudizmus. Ezeknek az elemeknek tehát fontos helyet kell biztosítanunk, meg kell vizsgálnunk befolyásukat világnézetének, s ezzel együtt esztétikai nézeteinek kialakulásában, azon túl pedig művészetelméletében is. Megmaradt tanulmánya és vázlata, amelyben össze akarta

kapcsolni Marxot és Freudot. A vele foglalkozók megmosolyogják ezt a naivnak látszó törekvést, és idegbajának mintegy rögeszméjének tulajdonítják. De hogy ez nem az idegbajos ember problémája volt csupán, hanem költői és világnézeti problémája is, azt *A város peremén* néhány kitétele kézzelfoghatóan bizonyítja. A magukat marxistáknak valló esztétikusok mereven elutasítják a marxizmus és freudizmus elemeinek összekapcsolását és a szovjet irodalompolitika hatására szembeszegülnek az élet e bonyolultabb meglátásának és felfogásának létjogosultságát hirdetőikkel.

Ezekén kívül a hivatalos — vagy mondjuk úgy — doktrínér marxizmus és a József Attila esztétikájának már a kiindulási pontja is más. József Attila a fiatal Marx műveit tanulmányozta, a *Szent család*ot, a *Német ideológiát*, a *Politikai közgazdaságtant*, a Feuerbach-ról írt téziseket, a többiek viszont a *Tőke* korszakának marxi közgazdasági vonatkozásait tolják előtérbe. József Attila Hegellel és Feuerbachhal foglalkozott, tehát a dialektikának egy még születő, forrongó állapotban lévő formájával ismerkedett meg és rájuk hivatkozott vitáiban, amint feljegyezték a kortársak.

József Attila tudatában tehát a marxizmusnak humanista vonatkozásai éltek, ezek voltak gondolkodása előterében, figyelme központjában. Vonatkozik ez elsősorban a Marx által gyönyörűen meglátott és elemezett elidegenedési elméletre, valamint a Feuerbach-tételekre, amelyeknek visszfényét és mély hatását nem egy költői gondolatban vizsgáljuk. Ugyanakkor az elidegenedés marxi elméletéhez a költő dialektikus gondolkodása könnyen hozzákapcsolhatta a freudizmust és szürrealizmust is, úgy érezve, hogy ezek egy társadalmi és emberi probléma két különböző szempontú vizsgálatát jelentik. Marx társadalmi alapjait határozta meg az ember emberi problémáinak, ezek az elméletek pedig ennek az állapotnak következményeit vizsgálták. Idézzünk egyik legnagyobb verséből, *A város peremén* címűből:

*Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztonóket idebent...*

Termelési erők és ösztönök... Az egyik Marx, a másik Freud szótárából való szó, és József Attila szóhasználatában, költészetében, gondolatmenetében mégis mennyire a *teljesség* igényével zeng fel. Mert egész világnézetének egyik alaptörekvése a *teljességre való törekvés* volt; az ember valamikor elvesztett és most újra felébredt harmónia utáni vágya beszél belőle.

Ez a teljességre való törekvés, amit ugyanebben a már idézett versében harmóniának nevez, a költő sok más megnyilatkozásaiban is fellelhető. Gyökereit már abban a fiatalkori bátor ki nyilatkozatásszerű versében megtaláljuk, amelyben így nyilatkozott:

Az utca és a föld fia vagyok.

De erre utal a *Dunánál* című vers egésze is, amely végső fokon alapgon dolatában éppen e harmónia társadalmi és emberi meghatározásának kísérlete. A kommunista József Attila ilyen jellegű vallomásaiból még sokat idézhetnénk, de a gyakorlati politikai megnyilatkozásokon túl (munkás-parasztszövetség) filozófiailag is hirdette ennek létjogosultságát. *A Dunánál* című versén kívül hivatkozhatunk *A város peremén* és az *Oda* című versre is. Min ket azonban elsősorban a költő világnézetének ilyen jellegéből következő esztétikai állásfoglalásai érdekelnek. Ebből a szempontból elsősorban a költő nyelvi, stilisztikai és tematikai eredményeire utalhatunk. A teljességre való törekvés, amely, mint láttuk, az ember elidegenedésének megszüntetésére irányult nála, egyén és társadalom, szubjektív érzések és objektív valóság, magánember és társadalmi ember, emberi ösztönök és törekvések, kapitalizmus és proletariátus, kizsákmányolás és kizsákmányoltság kettősségeinek szétfutó erői között is, gondolkodásában és költői megnyilatkozásaiban teljes mértékben felszínre jutott tevékenységében. Abban, hogy marxista volt, aki Marx szal tudta, hogy a világot nemcsak magyarázni kell, hanem megváltoztatni is. Mondanunk sem kell: az ember érdekében gondolta ezt végrehajtani:

*Még nem nagy az ember,
De képzelet, hát szertelen*

énekelte éppen *Ars poetica* című verse végén. Világnézetének és esztétikájának aktív voltára kell itt felhívni a figyelmet.

József Attila, mint megállapítottuk, harmóniára törekedett, elsősorban az egyén és társadalom, termelési erők és ösztönök ellentmondásainak legyőzésével, megszüntetésével, aktivitása társadalmi és emberi (a költészet) síkján is ebben az irányban munkált. József Attila tehát azonosította magát Marx híres 11. Feuerbach-tézisével és éppen ennek a ténynek volt messzesemenő hatása egész költői világlátásának, költészetéről való felfogásának kialakulására. Nem állt meg a világ magyarázatának egyoldalú tényénél, hanem a költészetet a világ megváltoztatásának szolgálatába állította. Csak nála nem olyan egyszerű volt ez, ahogy első pillanatra látszik és ahogy legtöbb magyarázója gondolja. Költőnké a világ magyarázatának és a világ megváltoztatásának programja szinte egy: magyarázza a világot és meg akarja változtatni a világot, de magyarázata a világ, a társadalmi és emberi élet marxista magyarázata; azért magyaráz, hogy tudatosítsa az emberekben a világ megváltoztatásának szükségességét. Ez a filozófia síkján folyó világmagyarázat természetesen távolról sem azonos azzal, amit a szocialista realizmusoz hasonló irodalompolitikai követelmények állítanak az író elé. Volt József Attila fejlődésében is egy ilyen korszak (1926-tól 1932-ig körülbelül, míg ki nem zárták a Pártból), de túlnötte ezt és jellemzően, legnagyobb verseinek születése időszakában egyetlen egyszer sem tér vissza erre a kezdetlegesebb fokra.

A világmagyarázat és a világ-megváltoztatás tehát József Attila emberi célja, életének értelme, de ő ezt az emberi feladatát *költészetében akarja* teljesíteni. Nem véletlenül tartotta József Attila társadalmi funkciójának, társadalmi feladatának a költészetet, a költés mesterségét.

A világ tehát a költő látásmódjában a költészet eszközeivel is megismerhető és fölfedezhető, tehát a költészet a megismerés eszköze, olyan eszköz azonban, amely maga a folyamat is, amellyel az ember — esetünkben a költő és verseinek olvasói — megismeri a világot. József Attila intellektualizmusa, *értelmi* költészete, filozófiai jellege ebből magyarázható csupán. A költészet ilyen magasrendű felfogása, amely kiegyenlíthető magával a tudással is (gondoljunk versnyilatkozataira: „*én a tudásnak teszek panaszt*”, „*szellem és szerelem*”, „*gyönyörű értelem*”, „*én túllépek*

e mai kocsmán, az értelemig és tovább!”, stb.), csakis olyan költő műhelyében válhat ilyenre, egyenlíthető ki ennyire, aki az emberi szellem legmagasabbrendű megnyilatkozásának, a marxizmusnak, lényegbeli jegyeit tette a szó legszorosabb értelmében is magáévá. Itt kell keresnünk József Attila intellektualizmusának sajátos jegyeit is, amelyekkel különbözik minden más magyar költőtől (milyen halvány például József Attila ilyenek látott intellektualizmusa mellett Babitsé, Szabó Lőrincé vagy Illyés Gyuláé is!) különbözik Európa legtöbb egykorú költőjétől is. Olyan költőtípus első képviselője ő ebben a vonatkozásban, amelynek megszületését még ezután várhatjuk egy sokkal szerencsésebb társadalmi és emberi világhelyzetben.

Ide kell iktatnunk a kortársak megemlékezéseiben talált még egy jellemző emberi és költői tulajdonságát: közmondásosan csökönyös ragaszkodását a való világ tényeihez. Amikor elveti az Arany János fogalmazta elvet, hogy költő hazudj, de rajt ne fogjanak (*Ars poetica* című versében egész versszakot szentel ennek a kérdésnek: „*Más költők — mi gondom ezekkel? Mocskolván magukat szeggyig, koholt képekkel és szeszekkel mimeljen mámort mindegyik. Én túllépek e mai kocsmán*” stb.), csak legbensőbb költői hitvallását teljesíti ki, egész költői világréndszere logikája parancsának engedelmessékedik. A valósághoz való görcsös ragaszkodásának természetesen világnézeti alapja van: materializmusa. Végso fokon ez a tény a tárgyi világ létezésének filozófiai elismerését is jelenti, az akaratunktól és tudatunktól függetlenül létező világot, amelyet a költői metaforának sem szabad hamisan tükröznie. A tényeknek ez a természetes jelenléte költészetében természetesen nem véletlen, hanem szorosan kapcsolódik a költészet világmagyarázó, világot megismertető felfogásához. Nála az objektív valóság válik költészetté, metaforái ténymegállapítások és nem költői játék vagy csapongó képzelt szülöttei; mindegyik külön-külön is világnézetiileg megalapozott és mindegyiknek az objektív valóságban is megvan az aranyfedezete, azaz a valóság tényeiben. Ebből pedig világosan következik, hogy József Attila verseiben a részletek, a költői képek, metaforák, a szavak, a kifejezések ugyanannak a tárgyi, objektív valóságnak a tükröződései, a vers mikrokozmoszában ugyanazok a törvények uralkodnak, mint az egész versnek vagy azon túl egész költészetének mikrokoz-

moszában. A vers szövetének ez az egysége, mondanunk sem kell, csakis akkor teremthető meg, mint ahogy József Attila költészetében létre is jött, amikor a költő világnézetében az élet, a világ, a társadalmi élet, a művészetek végső fokon egy egységes világnézeti rendszert alkotnak. Ilyen, az élet minden jelenségére kiterjedő rendszer pedig a marxizmus filozófiája.

Elemzésünknek ezzel a részével pedig eljutottunk a költészet és a valóság egy új szempontú értelmezéséhez. Míg a költők legnagyobb része a valóság és a költészet éles ellentétében élt, ellentmondást látott e kettőben, a költészet menekülés volt a valóság, a tények elől, mentésvár és elefántcsonttorony, sziget vagy lehetőség az irracionálisba való kiránduláshoz, addig József Attila költészetében megvalósította a kettő harmóniáját a költés folyamatában. A mai modern költők például a valóság és a költészet ellentétét az absztrakcióba meneküléssel próbálták kiküszöbölni, József Attila nem menekül, hanem filozófiailag akarja megragadni a valóságot, tehát absztrahál, de úgy, hogy a valóság törvényszerűségeit látja és láttatja meg, fedezi és fedeztetni fel. Ami mégis költővé teszi és nem társadalomtudóssá vagy filozófussá, az a költészet sajátosságaiából következik. Ugyanis, amikor József Attila az objektív valóság részeként látja saját magát is (a legtöbb költő eltolja magától a valóságot), ezt a legnagyobb objektivitást, amit költő elérhet, szubjektív, sőt a legszubjektívebb eszközökkel és közlésformákkal valósítja meg: a költészetben. A legszubjektívebb, tehát *költői* eszközökkel teremt olyan állapotokat, amelyekben az objektív valóság forrpontra jut és dallá tud válni, költészetbe csap át, úgyhogy ebben az új halmazállapotban megtartja minden lényeges tulajdonságát. Olyan magaslat ez, ahol az objektív valóság és a költő valósága már-már kiegyenlíthető (gondoljunk *A város peremén*-re, amelyben a történeti materializmus, vagy az *Ódára*, ahol maga a matéria, az anyag kezd zengeni, lírává olvadni). Itt kell megemlíteni Bóka László érdekes megfigyelését is. *József Attila költői eszközei* című tanulmányának egyik kitételében avval foglalkozik, hogy a költő igen sok dalszerű zárórészt is, „mellékdalt”, ahogy az *Óda* végén maga a költő jelezte. Ezt írja Bóka: „*Vajon véletlen ez? Aligha. Azt hiszem, ez a magasabb fokú küzdelem a kifejezésért: kifejezni az eszmét, annyira kifejezni,*

hogy a végén el lehessen dúdolni, dallá lehessen oldani, egyséjtű lírikummá egyszerűsíteni. (Azt utánán már végképp csak megemlítem, hogy a kifejtés, a logikum, mindig képszerűen, a lírikum, a megoldás, mindig dalszerűen jelentkeznek költészetében.)” Bóka formális igazságát ki kell egészítenünk egy filozófiai igazsággal is: említettük már a költészetet, mint a megismerés eszközt (természetesen nemcsak az olvasó irányában az, hanem a költő felé is a költés folyamata alatt), s ennek nagy szerepét a költő életművében, említettük, hogy az objektív valóság törvényszerűségei hogyan válnak a legszubjektívebb módon költészeté; most ezt a kettőt kell kapcsolnunk, mint ahogy a valóságban is szoros egységben vannak. A költő a vers végén eljutott az objektív valóság megismeréséhez ahhoz a pontjához, amikor a valóság dalolni kezd. Így születnek meg a versek mellékdalai, amelyek önmagukban is zárt, sőt önállóodásra hajlamos remekművei a költőnek.

A költészet és a valóság e harmóniája természetesen a modern magyar költészet legnagyobb, európai színvonalú eredménye. Meg kell azonban említenünk két ellentétpárt is e harmónián belül. Az egyik a költő és kora, a másik az elsőből következik: legpontosabban talán a költői természet és a költői feladat ellentmondásának foghatnánk fel. A költő élete, szenvedései, megpróbáltatásai annyira ismertek, hogy felesleges foglalkozni vele ezen a helyen. Származása, sorsa, világnézete éles ellentétbe állította a magyar uralkodó osztállyal, s a költő éles logikával levonta az ebből a helyzetből rávonatköző, őt érintő következtetéseket. Ebből következett a másik ellentmondás: felismert feladatának megvalósításához újra le kellett győznie költői természetét, emberi alkát, lelki struktúráját. A költő állandóan harcra kényszerül, míg természete meditatív, gyöngéd, merengő, idilli életpillanatok felé terelné. A költő objektív valósága ezt a két ellentétet rejti magában: habár a költő József Attila a legteljesebb harmóniában él az objektív valósággal, állandóan küzdenie kell az objektív valóság sajátosságos megjelenési formáival. E küzdelem nyomai ott vannak a versekben is, nem a nagy versek teljes zengésében, hanem a költői megnyilatkozás, a képek, hasonlatok, a szavak rejtett zugában. Az a gyöngédség, amely fel-feltör a versekből, magyarázható-e mással, mint éppen ezzel a ténnyel, a

költő természetének győzelmével a rossz társadalom felett?

Emberi természete és világnézetének humanista, emberi vonásai ugyanakkor a legteljesebb összhangban támogatják és kiegészítik egymást. Ez természetesen nem polgári elzárkózás, sem pedig a szentven emberbarát „ténykedése”. Megértett emberség ez, a világnézet nagyszerű lehetőségeinek teljes birtokbavétele, kitöltése. Szerencsés találkozás ez? Annak kell mondanunk még a költői életpálya kanyarainak, kisklásainak, a test gyöngeségének ismeretében is. Egész költői gyakorlatára ható jelenség ez. Mert József Attilánál is, mint minden költőnél, az emberi természet látásmód-befolyásoló hatásával találkozunk, amely nem független tényezője a költői tevékenységnek, hanem mindig összetetten, több kísérő jelenséggel együtt hat. A termékenyítő vagy gátló hatás elsősorban a társadalomtól való elidegenedés fokától függ, azaz attól, hogy a költő milyen viszonyban van korával és a társadalommal, amelyben él. József Attila esetében az elidegenedés olyan szélsőséges fokot ért el, amelyből már lehetséges volt, elsősorban filozófiai és költői, tehát bizonyos fokig emberi síkon is új minőség formájában létrehozni, kifejleszteni emberi természetének, elnyomott, elrejtett, érvényesülni nem tudó tulajdonságait. Ez kapott keretet a marxista világnézetben és biztatást humanista jegyeiben. A marxista világnézet lehetővé tette számára, hogy kifejlessze legszebb és legigazabb emberi tulajdonságait, amelyeket az osztályharcokban örlődő, válságokkal küzdő, ellentmondásokban fuldokló magyar polgáridszentri társadalom elnyomni, elfojtani akart. Kiút és a költő számára a egyetlen járható emberi út ez. Nem véletlenül szabadultak fel idegzele demónai éppen a Pártból való kizáratása után, amikor azt hitte, hogy elvesztette minden lehetőségét az emberekkel emberi kapcsolatok teremtésére. Később azonban, a nagy versek bizonyítják ezt, gondolatilag át tudta hidalni egyedülmaradásának emberi, sőt fiziológiai következményeit is.

Ezek a mozzanatok mind természetesen csak rugói voltak egy szélesebb alapon nyugvó, és a költészetet közvetlenebbül érintő művészet-szemléletnek, ezen túl pedig a költői gyakorlatnak, amely szerves része és a legkézzelfog-

hatóbb megjelenési formája a költő elméleti eredményeinek.

II.

József Attila ars poetikájának rögzítéséhez a versekben elszórt néhány vallomása is segítségünkre van. Három ilyen fontosabb vallomást és két verset (*A hetedik* és az *Ars poetica* címűt) idézhetünk:

*Vers, eredj, légy osztályharcos!
a tömeggel együtt majd felszállsz...*
(Szocialisták)

*A költő-ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke)...*
(A város peremén)

*A líra: logika;
de nem tudomány.*

(Kertemben kezdetű töredékéből)

A három vallomás a maga módján szépen rávilágít József Attila költészetéről alkotott felfogására. Az első idézetünk a *Döntsd a tőkét* című kötetében jelent meg a *Szocialisták* című versében. Ez a józsefatilai gondolatnak nyilván még csak nyers megfogalmazása. Maga a gondolat még nem viseli a költő költészettel foglalkozó gondolatának pecsétjét, inkább a Párt irodalompolitikai elveinek tömör, találó voltában már a költő egyéniségét idéző összefoglalása, a pártosságnak még merev és vulgáris tükröződése, amelynek gyakorlatra váltása ellen költői természete, kezdődő marxista tanulmányai nyomán, már tiltakozik is. Sőt, hogy ez az álláspontja bizonyos mértékben kívülről ráaggatott szólam, nem pedig megértett és magáévá tett hit volt, bizonyítja egy-két évvel a vers keletkezése előtt (tehát 1928-ban) írott tanulmánya, amelyben így ír egy fiatal költő versei kapcsán:

„A formai szempontoktól eltekintve minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban — éppen a szocializmus érdekében — elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos szocialista szempontból, mert enélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus ellenessé, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri.

Mindezt előre kellett bocsátanom, mert socialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban ezzel szemben csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvel, néha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent”.

Figyelemre méltó a költőnek ez a tanulmányrészlete: megtudjuk, hogy József Attila hogyan és milyennek képzelte az osztályharcos verset. Egyfelől bírálja az osztályharcos költő és osztályharcos vers vulgárisan és a Párt által szentesítetten értelmezett formáját, másfelől kifejti a maga értelmezését. „Mennyiben élte át a szocializmust, mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania.” — írja benne, majd a befejezésben ennek összefoglalásaként még pontosabban fogalmaz: „lelki világrend”-ről beszél. Hogy ez az átértelmezett, pontosabban: helyesen értelmezett költői elv volt az övé, még szemléletesebben bizonyítja második, *A város peremén* című verséből való idézetünk.

A költő az adott világ varázsainak mérnöke — hirdeti a nagy lélegzetű és mély gondolatú vers utolsó versszaka. Élesen megvilágítja József Attila költészetéről való felfogásának természetét, amely, nem egyszer kiemeltük már, erősen ellenkezik a „vers, légy osztályharcos” gondolat vulgáris, végső értelemben nem marxista értelmezésével, amelyből Sztalin a legtermészetesebben, a megfogalmazás belső logikájával fogalmazta meg hírhedt mondását: az író az emberi lélek mérnöke. És ha e sztalini mondat mellé állítjuk József Attila megfogalmazását, világosan szembetűnik nemcsak a két gondolat közötti kibékíthetetlen ellentét, hanem azon túl József Attila mély marxista filozófiai érettsége, marxista veretű világnézetének következetes helyessége is. Más feladat az adott világ varázsainak mérnöke lenni, mint az emberi léleké. Az első a megismerést és az objektív valóságot hangsúlyozza, a második a szubjektívet, a didaktikus, pedagógiai elvet. József Attila meghatározásszerű tömör verssorában a tárgyi, tehát az objektív világ jelenségeinek, „varázsainak” költőjétől szegődött, mintegy a va-

lóság egésze után nyúlt a részletek esetlegessége helyett. Mondata minden szavának különös súlya van. Az adott világ varázsai esetében az adott világnak, az objektív valóságnak elméleti és ebből következő gyakorlati tanulságaira utal és a legfontosabb helyet biztosítja szemléletmódjában. A varázs pedig ennek az objektív valóságnak a szépségeit akarja hirdetni. Nem a valóság megszépítésén, hanem a szép valóságon van a gondolat hangsúlya. Az alapos természettudományos műveltségű költő vallo-mása ez, aki a tárgyi világot, a tárgyi világ jelenségeit a maguk teljességében is fel tudja mérni, és a természet törvényeinek dialektikáját meg tudja látni az élet, a világ, a természet minden tényében. Ezért tudott csak — a költészet terén a valóságtól elfordult korban — megmaradni a valósággal békés harmóniában (ez az elve talán legjobban az *Ódában érvényesült.*) Csak a marxista filozófia szellemében látott világ lehet csak varázslatos, csak annak nyílhatnak meg belső szépségei is, csak annak mutatkozik meg egész mélysége. Itt kap mélyértelmű zengést *A város peremén* egy másik gondolata:

Gyermekkorra gyermekkorunk. Velünk nevelkedett a gép.

Kezes állat. No, szóljatok rá!

Mi tudjuk a nevét.

Igy van ő az objektív világgal is, ilyen viszonyban. Tudja nevét, ismeri törvényszerűségeit. Ezért nem merül fel soha József Attila költészetében a természet és az ember ellentéte (sem úgy, hogy elveszett Edent lát benne, amely után sóvárog, sem pedig úgy, hogy harcol ellene és elvesztettségét panaszolná), az ember és az objektív valóság harca.

József Attilának tehát szépségeszménye is gyökereiben más, mint a polgári költészeté vagy az úgynevezett szocialista realizmusé. Mi a szép a költő értelmezésében? Feleletül a már idézett verssort írhatjuk fel: az adott világ varázsai. Hogy a költő szellemében látjuk ezt a kérdést, csupán egy példával kíséreljük meg bizonyítani. Emlékeztetünk arra a közismert tényre a költővel kapcsolatban, hogy eszébe sem jutott (természetesen érett korszakában) a valóság elemeit megszépíteni vagy átformálni még pártfeladatként sem, eszébe sem jutott a költői szabadság, az eszményítés nevében erőszakot elkövetni a valóság elemein. Ragaszkodott a valósághoz, és ha a versek szövetét nézzük, azt látjuk, hogy a versekben a valóság elemei, a képek, a hasonlatok, a tár-

gyak a maguk *eredeti* formájában találhatók meg és mégis a költői szépség bájával ragyognak, egy felemelt, meg-nemesedett valóság benyomását keltik. Nem szakad el az objektív valóságtól (*nem akar elszakadni*), a vers objektív valósága ugyanazoknak a törvényeknek szellemében él, amelyek az egész világ-egyetemben munkálnak. Így énekel: „*az elme tudomásul veszi*” a végtelent, az objektív valóságot. Ez a tudomásulvétel visszaröppenti a gondolatot kiindulási pontunkhoz: a világegyetem, az objektív valóság marxista értelmezéséhez, amely a költő alapvető sajátossága és egész szemléletét, költői mivoltát meghatározza. A költészetre vonatkoztatva ezt a gondolatot, ismét csak József Attila szavait idézzük, amelyben poétikai törvényt vont le a valósághoz való viszonya elemzéséből: „*A műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás*” — mondta egyik írásában. Másutt ezt találjuk: „*a műalkotás minden pontja archimédési pont*”. Mint ahogy a világ-mindenség makro- és mikrokoszmosságban is ugyanezek a törvények uralkodnak. A műalkotás, mint egész tehát különleges eszközökkel organizált valóság lesz, az objektív valóság része, tehát az objektív valóság törvényeinek uralma alá kerül, „*határolt végtelenség*” lesz, sőt „*értelmes és megszéldíteti*” is. Fel kell hívni a jelzőkre a figyelmet, mert velük határozta meg a költő a műalkotás jellegzetes jegyeit.

A fenti fejtegetések alapján mondanunk sem kell, hogy harmadik idézetünk: „*A költészet logika, de nem tudomány*” szorosan kapcsolódik az előbbihez, amelyben az adott világ varázsaíról beszélt. Ha az előbbinek a költő és a világ címszavat adhattuk volna, az alább következő problémát így foglalhatnánk össze: a költő és a költészet.

Fentebb már jeleztük azt a józsefattilai megállapítást, hogy a műalkotás „*határolt, megszéldített és értelmes*” végtelenség. És ha idekapcsoljuk „*a költészet logika, de nem tudomány*” gondolatát is, akkor tulajdonképpen a műalkotás József Attila szemével látott keletkezéstörténetét vizsgálhatjuk. A költő e meghatározásban tulajdonképpen elhatárol. Megmondja, mi a költészet sajátossága. Ezt jellemzően, a logikában találja meg. Mondanunk sem kell: a dialektikus logikára gondolt. Nem véletlenül volt-e Hegel és a fiatal Marx lelkes tanulmányozója. Ugyanakkor utalunk kell a költészet megismerő voltára is, azaz arra a tényre, hogy a költészet is segítségünkre lehet a való

világ megismerésében. Persze nem mindegyik költészet ilyen, de az, amely „logika”, igen. A logika pedig, a dialektikus logika, tudjuk, a gondolkodás és a megismerés tárgyául az egyetlen lehetséges objektív valóság törvényszerűségeinek azonosságát vallja. A logika tehát a világ megismerésének, „tudomásul vételének” az eszköze. Az objektív valóság felé fordult figyelem és gondolkodásmód vallhatja ezt csupán. Lenin *Filozófiai füzet*eiben például így határozza meg a logikát: „*A logika nem a gondolkodás külső formáiról, hanem minden »anyagi, természeti és szellemi dolog« fejlődéstörvényeiről szóló tan, vagyis a világ megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan, vagyis a világ megismerése történetének eredménye, összege, végkövetkeztetése.*” Egy filozófiai lexikonnak pedig ez a meghatározása: „*A logika törvényei az objektív valóság visszatükrözései az ember szubjektív tudatában.*” Mondanunk sem kell, hogy József Attila költészetének legdőntőbb sajátosságát kell látnunk abban, hogy a költészetet fel tudta emelni a filozófiának, a gondolkodásnak erre a magaslatára és egyenlőségi jelet tudott tenni és tetetett is a kettő közé. De nagyon helyesen elhatárolta a tudományt a költésztől, hiszen a logika törvényeinek alkalmazására a tudománynak is módszere. A költészet abban különbözik a tudománytól, hogy míg a tudomány megmarad az objektív törvényszerűségeknél, azokat akarja felderíteni, addig a költészetben „*érzelmi dialektikai világot*” találunk, tehát a szubjektív elem uralmát is. Így valóban az „*objektív világ visszatükrözései a szubjektív tudatban*”, a költő szubjektivitásában, érzelmi állapotában.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy József Attilát filozófiai vizsgálódásai egy pillanatilag sem térítették el a világ megváltoztatásának marxi gondolatától: éppen ellenkezőleg, közelebb került ahhoz a gondolathoz a gyakorlatban is, bár éppen ebben az időben volt legtávolabb attól, hogy tevékenyen részt is vehessen a világ megváltoztatása társadalmi részének munkájában. Ars poétikájából tudjuk azonban, ahogy éppen költő voltára volt büszke, hiszen verseiből is éppen úgy áradt az „*érzelmi dialektikai világ*” — konkrétan: osztálya törekvései —, mintha politikusként vagy tudósként munkálkodott volna.

A költészet ilyen magas szempontú értékelése nála nem volt véletlen. A vers az objektív valóságnak, tehát a

munkásosztály helyzetének a megismerését is szolgálta, az objektív valóság „törvényeit” hirdette az egyén ösztönei és a termelési erők területén is, emberben és társadalomban. Nem véletlenül vetette el az ihlet ösztönös voltát és vult arra büszke, hogy tudata teljességében írja verseit. Amikor költött „*határtolt végtelenséget*” alkotott, tudomásul vette a „*végleges végtelen*”, az ösztönöket és termelési erőket, szemlélt, tehát lényeket látott és lényeket keresett, az objektív valóságot mérte, logikai volt a tevékenysége. Ezt vallotta: „*En történelmet látok a világban és meg akarom azt érteni, hogy tudatosan formálhassam. Ezt a megértő működést nevezem dialektikának.*” De ezt a „megértő működést” bátran nevezhetjük József Attila költészete sajátosságának is.

Csakis ezeknek az elveknek a megvalósulásával és megvalósításával válhatott azzá, aminek valljuk költészetét: kora, századunk harmincas évei objektív valóságának legmagasabb szempontú kifejezőjévé. Kortársai nem értették meg a költészetről alkotott felfogását annál az egyszerű oknál fogva, mert nem álltak azon az eszmei, filozófiai magaslapon, ahonnan József Attila költői világa, világának törvényszerűségei megérthetőek lettek volna.

III.

Költészetének kulcsát azonban bizonyos mértékben olvasói kezébe adta. Ez pedig az *Ars poetica* című verse. 1937 februárjában születhetett meg a vers gondolata és a Szép Szó áprilisi—májusi számában jelent meg Németh Andornak ajánlva, akinek ezzel a verssel válaszolt egy költészetről tartott előadására. Ma már a költő megtört életútját ismerve, úgy látjuk, hogy ez a vers volt a betetőzése azoknak a nagy gondolati költeményeknek, amelyeknek feltáplálására rámentek az előtte lévő esztendők. A költő minden filozófiai tapasztalatának, gondolkodása eredményének birtokában vall itt a költészetről, a maga poetikájáról, az eljövendő költészet poetikájáról. (Gondoljunk csak az e versből elhagyott sorokra: „*En utánam repes a hűség. En értem sír, kit esz a rák. Enbennem öleli meg hősét. Az újnak készülő világ.*”) Külön érdekessége ennek a versnek, hogy itt történik először kísérlet egy újarcú költészet körvonalainak meghatározására, amely a marxista filozófia elvein épült és összhangban van az objektív valóság törvényeivel is.

A vers egésze elhatározás. A költő elhatárolja magát egy másfajta, az övétől merőben más alapon nyugvó költészettől. Kísérjük tehát gondolatmenetét.

Olyan költő ő, aki éles különbséget tud vonni a valóság és a valóság tükröződése között. Hú marad egy gondolat-telitalátáshoz: a költő az adott világ varázsainak mérnöke. Ezt hangsúlyozza még egy gondolata: „*Hörpintek valódi világot, habzó éggel a tetején*”. Amikor így az objektív valósághoz köti magát, élesen elhatárolja művészet szemléletét az öncélúság minden fajtájától:

Nem volna szép, ha égre kelne az éji folyó csillaga.

vagy:

nem lógok a mesék tején ...

vagy:

Más költők — mi gondom ezekkel? Mocsoklván magukat szegügy, koholt képekkel és szeszekkel mímeljen mámort mindegyik.

Legnagyobb tagadása az ilyenfajta költészetnek azonban az, amikor kifejti a való világ alaptörvényeinek dialektikáját egy versszak bravúros megoldásban:

Szép a forrás — fűrödni abban. A nyugalom, a remegés egymást öleli s kél a habban kecsesen okos csevegés.

A vers eszmei magja ez a verssor. Ismét az öncélú szépség elvetéséből indul ki, majd az ellentétek dialektikus egységéből merész gondolatkapcsolással rögtön a költészetbe csap, amikor a „*kecsesen okos csevegésről*” beszél, a szép beszédéről, a szép szavakról, amelyek többek mint szép szavak: jelzőjük „okos”, ez pedig az értelem, a tudás, az eszmélés körébe vonja a verset. De bekapcsolja a dialektika törvényeinek valóságát is: az objektív valóság fejlődését előbbrevívó ellentétek harcát ábrázolja, amelyből az új születik, a költészet síkján: a „*kecsesen okos csevegés*”, a szép és értelmes beszéd, a költészet is, s mert a legközvetlenebb valósággal van kapcsolatban benne is ugyanazok a törvények munkálnak. A legmélyebb esztétikai kérdésbe való gondolata éppen a fenti. Eddig az esztéták és külön az írók állandóan a költészet sajátos törvényeire hivatkoztak, avval foglalkoztak, ami a költészetet elválasztja az

objektív valóságtól, József Attila e gondolatában pedig ennek az ellenkezője kap formát, ő azt a törvényszerűséget hangsúlyozza, amellyel a költészet is az objektív valóság szerves részévé válhat.

Az objektív valóság és a költészet e megálmodott és megteremtett egysége csakis az objektív valóság értelemmel felfogott törvényszerűségeinek birtokában válik lehetségessé. Az ész, az értelem és a tudás magasfokú tisztelete, amely József Attilának ebből a verséből is árad, nem a felvilágosodás korának racionalizmusából ered, táplálóanyja a dialektika, amellyel meg lehet ismerni a valóság törvényszerűségeit, és tovább lehet jutni a társadalmi cselekvésig, azaz a verset is társadalmi tette változtatni. A megismerés dialektikus útját hirdeti és vallja. És éppen a valóság ilyenmértetű ismeretében énekelhette ugyanabban a versében, hogy a XX. század ilyen cselekvések ideje. Eljött az ideje a cselekvésnek, itt az ideje az új költészetnek is, amelynek alapja e két sornak a társadalom síkján történő megvalósítása:

*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!*

A program e társadalmi része első pillanatra igen egyszerűnek látszik: a leg-
elemibb emberi szükségletek megteremtésének hirdetése. Pedig emberi és társadalmi, sőt filozófiai igazságokat tartalmaz: egyfelől a magyar munkásosztály helyzetének végtelen nyomorát, emberi egzisztenciájának primitív voltát, tehát a társadalmi akció irányát, és mintegy felméri a még megteendő utat, azt a különbséget, amely a társadalmi valóság lemaradása miatt keletkezett költő és társadalom között. József Attilában ekkor Engels szavai motozhatnak, amelyeket Marx temetésén mondott el: „Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte föl, Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt az eddigi ideológiai burjántól ellepett egyszerű tény, hogy az embereknek előbb enniük, inniük, lakniuk, és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel, vallással stb. foglalkozhatnak...” A második sor tovább megy ennél, amikor azt hirdeti, hogy az ember a mindenséggel mérje magát. Mert „még nem nagy az ember”, azaz még nem él emberi életet, önmaga még csak virtuális lény, „képzelet” nagyságát, éppen az objektív valóság (és benne a társadalmi élet) lemaradása miatt. Az

ember még a történelem előtti időkben él, de ennek a századnak meg kell hoznia az ember felszabadítását is, a valóban történelmi időköt. És ebben az egyben „nincs alku”, csak így lehet az ember boldog. Ezt a célt szolgálja a vers is, és ezért lehet milliók hitvallása, hiszen életük leglényegét olvashatják ki belőle. Egyszóval a költő felméri a még hátralévő utat, és megjelöli témáinak forrásvidékét, ahonnan a „*kecsesen okos csevegek*” fakadhatnak.

Mindamellett *Ars poetica* című verse mégsem teljes, csakis *A hetedik* című versével együtt adja a szöszert vehető ars poetikát. Ebben a versében ugyanis csak a következő elemeket találjuk meg: a költészet tárgya az objektív valóság, nem pedig annak tükröződése. Az objektív valóság ellentmondásaiból támadnak a költői képek, gondolatok is és mivel a természet, a világ is nem önmagában tetszeleg, hanem hasznossági években alapul, minden létezésnek célja van, így a szépségnek is, amely a költészetből árad, bizonyos célt kell szolgálnia. Ez a cél pedig a társadalom síkján az emberek életfeltételeinek megváltoztatása, az embert emberré tevő körülmények megteremtése. Ez a század feladata, és ezért a költő éppen az objektív valóság ismeretében ezt hirdeti, a kor leglényegesebb törekvéseinek válik hordozójává, ha ezt az uralkodó társadalmi osztály minden eszközzel akadályozni is akarja.

A *hetedik* című versében is hasonló problematikával foglalkozik, de itt a költő egyénisége szólal meg. A vers enigma-szerű, a metaforák elvontak, tele vannak talánnyal. A képes beszéd, az absztrakció itt igen magasfokú. Bár az egész vers több figyelmet érdemelne, mint amennyiben eddig része volt, mi is csak azzal a versszakával foglalkozunk, amelyben a költészetéről beszél:

*Ha költenél s van rá költséged,
azt a verset heten költsék.
Egy, ki márványból rak falut,
egy, ki mikor születték, aludt,
egy, ki eget mér és bölint,
egy, kit a szó nevén szólít,
egy, ki lelkét üti nyélbe,
egy, ki patkányt boncol élve.
Kettő vitéz és tudós négy, —
a hetedik te magad légy.*

Szemmeláthatóan a költői egyéniség sokrétűségét hirdeti: a formaérzékét, az ösztönösséget, az arányok biztos felismerését, a költői elhivatottságot, az öntagadást és a kegyetlenséget, amellyel

a valóságot elemzi és megismeri. Végül pedig az ezeket az elemeket összefogó és újjáformáló emberi egyéniséget említi, amely végső fokon megteremti a verset. Ezeknek az elemeknek az összessége kell tehát a költőnek, nem pedig az elemek külön-külön. A költő íve az ösztöntől a mindent megismerő értelemig ível. A teljességre tör tartalomban és formában egyaránt. Erre utal e vers többi szakasza is, amelyben az ember életéről, a szerelemről, a harcokról és az emberi élet végső értelméről beszél. Mindenhol ellentéteket figyel meg és az ellentétek nyomán a harmóniáról beszél, amely megszületik mindezek nyomán. A valóság megértését, elemzését és egyéniségbe olvasztását hirdeti. Vallja, hogy a megértett ellentmondások már nem ellentmondások, mert az ember megszüntetésükre törekszik, és ebből születhetik meg a harmónia, amelynek az ember egyéniségében, ösztöneiben éppen úgy helye van, mint egyéniség és társadalom, ember és természet viszonylatában is.

Az egyéniség kérdésének ez az előbb-rejútása művészetszemléletében ismét csak világnézete humánus jegyeivel, emberre-állítottságával magyarázható. Amikor megrajzolja, hogy milyen az igazi költő, az a „hetedik”, aki összefoglalja és pecsétjét adja a részlet-tényezőknek, akkor ez nála nem individualista szólam, hanem a felszabadult egyéniség büszke kiállása és helykövetelése a társadalomban. A marxizmus elferdült látásmódú vizsgálói ugyanis a „kollektívizmus” elvén állva, az egyént és az egyéniséget mindig készek voltak feláldozni és gúzsbakotni (példa a szovjet irodalom nem egy esete). József Attila, amikor az alkotó egyéniség nagy szerepét hangsúlyozza, a marxizmus belső logikája szerint gondolkodik. Az embernek nemcsak mint embernek, tömegnek kell felszabadulnia, hanem ezzel párhuzamosan, mint egyéniségnek is. „A hetedik” a szabad, felszabadult egyéniség alkotó jegyeit rögzíti. Hogyan mérhetné másképp az ember a

mindenséghez magát, hogyan lehetne nagy, hogyan érthetné meg a termelési erőket és ösztönöket, hogyan teremthetne rendet a világban, ha nem így? És a költő hogyan lehetne másképp költő, ha nem ezzel a nagyvonalú teljesség-igénnyel? Az embernek, a költőnek méltónak kell lennie tárgyaéhoz és feladataéhoz: a világ törvényszerűségeinek megértéséhez és a világ megváltoztatásához. Így, az egyén és a társadalom felől is nézve ezt a kérdést, érczhetjük teljesnek és általános érvényűnek József Attila esztétikai nézeteit, teljesség-igényét, nagyvonalúságát, filozófiai gondolatait. És ez végső fokon igazságának próbaköve is.

E kettő egységéből következtetve vallhatta feladatának azt, hogy a költőnek nem költőiesítenie kell a valóságot, hanem igyekeznie kell a valóságot megismerni képességei teljében, hogy az így megismert valóság a költői egyéniség szubjektivitásában is megmaradjon objektív valóságnak, és így jusson el az emberekig, ott is a valóság törvényeinek felismerését segítse elő és akcióra indítsa az embereket. Mindennek követelményeit találjuk meg a hetedikben is. Idealistának kell vallanunk azt a felfogást, hogy maga az akció közvetlenül a költészetre vár. A költés társadalmi funkció, de nem várható tőle a világ megváltoztatása közvetlen beavatkozás révén. József Attila költőként mérte fel ezeket a feladatokat, és vállalta is őket. S hogy eredményesen, azt nagy versei bizonyítják legjobban, hiszen éppen így jutott el olyan költészet és művészetszemlélet megteremtéséhez (az elmélet és a gyakorlat egységéhez), amelyhez fogható századunk gazdag és sokrétű irodalmi életében sem igen akadt még.

Következő tanulmányunkban a költői gyakorlat megvalósulásait kísérreljük megvizsgálni a költő életművében. Mert valljuk, hogy a költői elmélet és a költői gyakorlat ritka összhangjával találkozzunk benne.